

УДК 327:303.01:341.213.5

Теоретичні підходи до розуміння європейської безпеки

Уляна Хельберг,

аспірант

Національного університету

«Киево-Могилянська академія»

У статті окреслюється теоретична база феномену європейської безпеки, виділяються три підходи до розуміння безпеки: традиційний, комплексний і критичний, – які розглядаються у взаємозалежності один від одного.

Ключові слова: безпека, сек'юритизація, неореалізм, суспільство нагляду, Європейський Союз.

The article outlines the theoretical basis of the phenomenon of European security, elaborates three approaches to the understanding of security: traditional, complex and critical, which are investigated in their interdependence.

Keywords: security, securitization, neorealism, surveillance society, European Union.

Безпека є вагомою складовою сучасного європейського академічного дискурсу. Проте в ньому можна помітити не просто відсутність спільного визначення безпеки, а наявність протилежних за своєю суттю інтерпретувань. Розгляньмо це за допомогою підходів, які формують основу сучасного європейського дослідження питання безпеки.

Безсумнівно, за часів Холодної війни теорія неореалізму, оперуючи поняттями «безпека», «оборона», «держава», «баланс сил», «національний інтерес», пояснювала функціонування міжнародної та регіональної безпеки переважно з військово-політичної точки зору. Відповідно до неї, безпековий дискурс має місце, коли йдеться про виникнення небезпеки відносно держави, а тому він легітимізує використання державою сили у випадку загрози державній безпеці. Хоча для неореалістів, як і для їхніх попередників, світ залишається жорстокою ареною, де держави шукають

можливості для реалізації власного інтересу [17], теоретики розробляють нові аспекти, які розширюють тези класичного реалізму [10, с. 1]:

1) світовий порядок завжди анархічний; ієрархія держав відсутня: є більш і менш потужні держави, але навіть найпотужніша та впливовіша з них не може гарантувати, чи залишиться ситуація тією самою завтра;

2) через цю непередбачуваність, основною метою держав у анархічному світі є забезпечення виживання самих себе;

3) могутність держави залежить від її здатності максимізувати військову спроможність для того, щоб залишитися на верхівці ієрархії якомога довше;

4) держави поведуться раціонально, прораховуючи стратегії, в яких пріоритетом завжди виступає національний інтерес.

Цілком відповідно до цієї теорії, у практичних міждержавних відносинах часів Холодної війни, звернення до «безпеки» означало проголошення надзвичайного стану, який легітимізував використання будь-яких засобів для усунення наявної чи потенційної загрози державному інтересу.

Однак і під час Холодної війни, у 1970–80-х роках, у зв'язку з набуттям більшого значення економічними та екологічними чинниками в міжнародних відносинах, з'явилася необхідність виходу за рамки «традиційного» політичного мілітаризму та застосування комплексного підходу до розуміння безпеки. Ідея такого комплексного підходу була висловлена багатьма дослідниками, які свого часу виділяли декілька сфер безпеки, стверджуючи появу нових загроз, не пов'язаних лише з військовою сферою [8; 9; 16; 18; 20]. Але першими, хто надав безпеці нового, ширшого визначення, були дослідники Копенгагенської школи безпеки, зокрема, її найяскравіші представники Барі Бузан (Barry Buzan), Оле Вейвер (Ole Wæver) та Яап де Вільде (Jaap de Wilde). Саме ці науковці підкреслили пріоритетність політичного розвитку та відокремили його від безпекового. Внаслідок цього, безпека стає продовженням політики з використанням надмірних засобів, свого роду екстремальна версія політизації, що знаходиться таким чином за межами політичних правил гри [9, с. 23]. Окрім того, вони почали застосовувати термін сек'юритизація (*securitization*), що є особливо використовуваним в останнє десятиріччя.

В той час, коли неореалізм тлумачить безпеку як сталий феномен, який характеризується певними фіксованими категоріями, наприклад, балансом сил, розподілом військової сили, загрозою територіальній цілісності, сек'юритизація є процесом трансформації певного питання в питання безпеки. При цьому Копенгагенська школа розрізняє декілька елементів безпеки: політичний, військовий, екологічний, економічний та суспільний, наголошуючи, що кожна сфера життя може бути «сек'юритизована». Головним чином, це пов'язано із визнанням важливості інших, окрім державних, акторів міжнародним відносин. Військова безпека завжди має справу із державою або союзом держав як головним актором, проти якого може бути спрямована загроза.

Коли говорять про політичну безпеку, мають на увазі захист суверенітету, ідеології, загалом убезпечення від того, що становить загрозу визнання інституцій, легітимності норм, інколи – інтеграції держав. Екологічна та економічна безпека мають місце при виникненні загроз екологічного й економічного характеру відповідно. Суспільній безпеці слід надати більшої уваги та підкреслити, що головним об'єктом загрози тут виступають колективні ідентичності (а не індивіди як у випадку із соціальною безпекою), наприклад, групи з певними етнічними, національними, расовими, релігійними ознаками. Але оскільки ідентичності формуються та змінюються під впливом різноманітних внутрішніх і зовнішніх факторів, а отже, фіксованих ідентичностей немає, то провести межу між більш та менш загрозливими чинниками неможливо. І тому контекст суспільної безпеки трансформується залежно від того, як певна колективна ідентичність визначає необхідність убезпечення від потенційних загроз (мігрантів, терористів, злочинців та ін.)

Таким чином, якщо говорити загально, потреба в сек'юритизації може виникнути, коли актор заявляє про пріоритетність і терміновість певної загрози, що внаслідок цього дозволяє йому вийти за межі ustalених процедур прийняття рішень і, відповідно, застосовувати усі можливі заходи для усунення цієї загрози. На відміну від «традиційного» підходу, в рамках якого безпека є посиленням політичного, «комплексний» підхід розуміє політичне як «звичайну публічну сферу», яка передбачає наявність вибору та прийняття рішення відповідно до існуючих норм і процедур. В той же час, про безпеку йдеться за наявності такої невідкладної проблеми, яка повинна бути вирішена терміново і не може бути вирішена звичайним шляхом. Отже, безпека визначається негативно – як невдача «нормальної політики» [9, с. 34].

Тим не менш, незважаючи на відхід від «традиційного» безпекового підходу та розширення розуміння безпеки, це розуміння досі виходить з неореалістичних термінів «загроза», «ворог» і «виживання», а також передбачає застосування екстремальних засобів при виникненні загрози, в тому числі – військових. Наприклад, згідно з Копенгагенською школою, в контексті суспільної безпеки небезпека існує, коли спільнота визначає свій реальний або потенційний розвиток загрозливим щодо свого виживання як спільноти [9, с. 119]. Тобто, при суттєвій зміні підходу – від вузького до нового розширеного, – суть залишається тією самою.

Вторячи «розширеному» визначенню безпеки, науковці, що формують основу сучасної європейської політичної думки, тлумачать безпеку з точки зору наявності чи відсутності загроз, іншими словами – через тлумачення небезпечного. Так, Свен Біскоп (Sven Biscop) посилається на Оксфордський словник англійської мови, що визначає безпеку як «відчуття безпеки чи свободи від [небезпеки] або відсутність небезпеки» [5, с. 1] (переклад мій – У. Р.). І хоча різні визначення можуть надавати дещо іншого розуміння безпеки – від появи екзистенційної загрози [9]

до відсутності будь-яких зовнішніх [21] і внутрішніх [2] загроз, а також спроможності боротьби проти них [12, с. 125], – тлумачення небезпеки або загрози безпеці невіддільне від самого поняття. При цьому Хайнц Гертнер (Heinz Gärtner) стверджує, що поряд із можливістю зміни політичних, економічних і культурних умов середовища, в якому може виникнути загроза, одним зі способів підвищення безпеки є збільшення військової спроможності. Нільс Андрен (Nils Andrén) визначає безпеку як внутрішню свободу самостійно приймати політичні рішення під тиском зовнішнього агресора [3, с. 11]. Всі ці визначення посилаються на поняття загрози, агресора, небезпеки, запозичені з неореалізму.

Такий «комплексний» підхід призводить до подальшого розвитку наукового безпекового дискурсу та нормативного конструювання безпекової політики, наприклад, у рамках ЄС, у військово-політичному контексті, звужуючи таким чином «всеосяжний» характер безпеки. В результаті, представництво Європейського Союзу як «безпекового та військового актора» [6, с. 189] можна нерідко зустріти в наукових роботах. А оскільки це твердження було б неможливим за часів Холодної війни та у перше десятиліття після неї, коли ЄС презентувався виключно як економічна та дипломатична сила, це може бути свідченням набуття неореалізмом все більшої популярності, навіть незважаючи на операційну загальноприйнятність в Європейському Союзі таких теорій, як конструктивізм або інституціоналізм.

Це не заперечує того факту, що ЄС приділяє увагу іншим секторам безпеки, окрім військового та політичного. Європейська стратегія безпеки «Безпечна Європа в кращому світі» називає хвороби, голод, бідність глобальними викликами, залишаючи тим не менш пріоритет за тероризмом, розповсюдженням зброї масового знищення, організованою злочинністю, руйнуванням державного ладу та регіональними конфліктами як ключовими загрозами [11], та звертаючи особливу увагу на перші два з них, які є власне військовими за своєю природою. Тому, хоча Європейська стратегія безпеки вважається втіленням «комплексного» підходу на нормативному рівні, вона акцентує військові загрози, які, відповідно, можуть усуватися за допомогою військових засобів. Таким чином, розуміння безпеки є знов-таки закритим у рамках теорії неореалізму.

Внаслідок цієї тенденції розвитку, а також внаслідок мілітаризації, яка сама по собі є загрозою безпеці суспільства, ліберальним та демократичним цінностям, виникає новий підхід у рамках академічного безпекового дискурсу, який досліджує проблему формування суспільства наглядю, або дисциплінарного суспільства, що розвивається паралельно з посиленням сек'юритизації. Вивчення суспільства наглядю (surveillance studies) є мультидисциплінарним: воно об'єднує політологію, соціологію, кримінологію, правознавство, географію, інформатику. Спільним для усіх цих дисциплін є посилання на роботу Мішеля Фуко (Michel Foucault) «Наглядати та карати: народження в'язниці», зокрема, на феномен

паноптикону в його критиці влади. Як ідеальну модель влади-нагляду – досконалий дисциплінарний апарат – Мішель Фуко застосовує паноптикон Джеремі Бентама. «По периметру – будівля в формі кола. В центрі – вежа. У вежі – широкі вікна, які виходять на внутрішню сторону кола. Кільцеподібна будівля розподілена на камери, кожна з яких довжиною в усю товщину будівлі. В камері два вікна: одне виходить всередину (напроти відповідного вікна вежі), а інше – назовні (таким чином уся камера наскрізь проглядається) [...] достатньо помістити в центральну вежу одного наглядача, а в кожен камеру посадити по одному божевільному, хворому, засудженому, робітнику або школяру» [1, с. 291]. Завдяки наскрізній проглядності, камери постійно відкриті для ока наглядача. А завдяки непроникності поперечних стін, в'язень повністю ізолюваний від інших. Таким чином, він є завжди об'єктом інформації, але ніколи – суб'єктом комунікації: спільнота втрачає свою роль, внаслідок чого підвищується контрольованість і зменшується потенціал спротиву владі. Індивід бачить вежу та усвідомлює себе об'єктом інформації, в чому і полягає головна мета паноптикону – «привести в'язня в стан свідомої постійної видимості, яка забезпечує автоматичне функціонування влади» [1, с. 293]. Це в свою чергу означає, що навіть вежа для в'язня не є персоналізованою – в'язень ніколи не бачить наглядача. В ній взагалі може не бути індивіда, але сам механізм нагляду, видимий для в'язнів, робить їх залученими у владу через їх власне усвідомлення своєї «проглядності»: в'язень знає, що за ним постійно спостерігають, але не має змоги це перевірити, наглядач завжди знає, що він може спостерігати за в'язнем у будь-який момент, але має змогу не робити цього постійно [1, с. 295]. Таким чином влада стає автоматизованим імперсональним механізмом контролю, який може бути властивим будь-якій сфері, де є множина людей, яку потрібно змушувати до певного способу дій для покращення здійснення влади, націленої на збільшення продуктивних можливостей суспільства.

Вивчаючи дисциплінарну владу під різними кутами зору, дослідники суспільства нагляду сходяться на тому, що сучасна політика безпеки розвивається за принципом паноптизму. Кореляція демократичних цінностей і технологій їх убезпечення стає проблемою при реалізації політики безпеки і в Європейському Союзі. З одного боку, впроваджується високотехнологічний безпековий апарат з метою боротьби проти міжнародного тероризму, поширення ліберально-демократичних цінностей та підтримання суспільної безпеки. Ці технології уможливають візуальний нагляд (камери спостереження, сателіти, непілотований повітряний транспорт), акустичний нагляд (аудіо, інфра- та ультразвукові технології), електромагнітний нагляд (радіо, інфрачервоні та ультрафіолетові технології), біохімічний нагляд (хімічні/біологічні технології, біометрики, генетика), комп'ютерне спостереження [19]. З іншого боку, як і стверджував Мішель Фуко, ці технологічні інструменти є методами контролю за діями людей і підвищення суспільної корисності. Впровадження та

функціонування технологій, які повинні бути застосовані для захисту суспільства від загроз, призводить до прямого нівелювання прав людини, саме створює внутрішню загрозу ліберальним і демократичним цінностям і, відповідно, порушує питання про реальний рівень суспільної безпеки. Різні види «дисциплін» стають техніками збільшення корисності (покращення захисту суспільства), і в рамках кожної дисципліни урізноманітнюються механізми контролю – виключення, диференціація, цензурування стають засобами сек'юритизації.

Одним з найбільш жорстких критиків розвитку сучасної європейської політики безпеки є Бен Хейес (Ben Hayes). Він описує та аналізує емпіричні дані, пов'язані із введенням різноманітних безпекових технологій в ЄС. Так, наприклад, прийнята Європейським Союзом у 2002 р. секретна рекомендація з розробки «терористичних профайлів» [13, с. 50], закликає держави ЄС створити базу даних потенційних терористів. Усі можливі риси: національність, освіта, психологічно-фізіологічні особливості, місце народження, місця перебування, військова служба, відвідування льотних курсів та ін., – можуть бути розцінені як умови можливості скоїти терористичний акт. У такий спосіб, шляхом виокремлення «підозрілих» індивідів, створюється штучний образ ворога – або потенційного терориста. Також цікавим фактом, що свідчить про удосконалення нагляду в результаті розвитку стратегії безпеки, є нове посилення прикордонного контролю в ЄС. Зокрема, європейські оборонні компанії працюють наразі над створенням непілотованого повітряного транспорту та роботів з метою «вживання заходів для зупинення нелегальних дій» на кордоні [7].

Бен Хейес називає цей феномен неоконоптиконом, пов'язуючи його появу з розвитком неоконсерватизму. Інший дослідник, Дідьє Віго (Didier Vige), вводить поняття баноптикону, маючи на увазі, що технології сек'юритизації спрямовані не на всіх людей, а на певні категорії населення, які виявляються, контролюються та виключаються вірогідніше за інші [4]. Деякі науковці вивчають паноптикон як невідмінний супутник урбанізму. Так, фінська дослідниця Хіллі Коскела (Hille Koskela) стверджує, що сучасне місто є простором втілення паноптичної влади через введення технологій нагляду як паноптичних технологій влади [14, р. 243]. Звичайно, не кожна технологія сконструйована за принципом паноптизму, і паноптизм не здатен описати кожен ситуацію. Однак, завдання дисциплінарної влади – виключення ненормального («ворожого», «підозрілого») – стає завданням європейської політики безпеки, а технології нагляду – джерелом автоматичного функціонування влади.

В рамках нашої статті варто провести паралель цього «критичного» погляду на безпеку із попереднім, якому ми дали назву «комплексний». З огляду на вище зазначене, можна припустити, що, підтверджуючи тезу про розвиток безпеки в традиціях неореалізму, новий вид мілітаризації має місце, відмінний від мілітаризації часів Холодної війни. Безсумнівно, цей вид не може характеризуватися такими швидкими темпами озброєння

та має більше спільного з завданнями з підтримання миру та цивільного врегулювання, тим не менш, переміщення технологій, які раніше використовувались у військовій області, в публічний простір, а також генерування образу «ворога», властивого війні, підтверджує небезпеку не тільки з боку зовнішніх загроз, таких як тероризм, але й небезпеку надмірного контролю, що парадоксально містить стратегія безпеки, яка все більше і більше розвивається європейською бюрократією. Девід Ліон (David Lyon) порівнює військові та бюрократичні структури: вони обидві є ієрархічними та виконують ту саму функцію – накопичування знання про велику кількість людей з метою нормалізації їх поведінки (дисциплінування): по-перше, поведінки систематизуються та контролюються чиновниками та військовими офіцерами, по-друге, ця функція завжди спрямована проти ненормальної – або ж ворожої – поведінки [15, с. 28].

Таким чином, розглянувши три підходи до розуміння феномену європейської безпеки, можна зробити висновок про те, що традиційний підхід, заснований на принципах теорії неореалізму, зводить розгляд безпеки до лише військово-політичного контексту. З іншого боку, комплексний підхід, що набув особливого розвитку після Холодної війни, розширює цей контекст, беручи до уваги важливість загроз іншого характеру: економічного, екологічного, суспільного. Проте цей підхід оперує термінами попереднього, такими як «загроза», «ворог» і «виживання», а тому його домінування в європейському академічному дискурсі призводить до розвитку політики безпеки переважно у військово-політичному напрямку.

Натомість новий підхід, критикуючи попередні два, змушує гостро поставити питання про межі розвитку безпекової політики та, відповідно, загрози, які містить у собі сек'юритизація: з одного боку, відбувається мілітаризація та надмірне втручання в життя людини із загрозою приватності та рівності, з іншого боку, метою цього є захист суспільства від загроз, тобто, є сенс говорити про позитивний зворотній зв'язок між метою і засобами, що призводить до неминучого посилення тиску влади на свободи особистості. За відсутності достатньої уваги критичному підходу виникає небезпека в рамках європейської політики безпеки – сек'юритизація, яка покликана захищати суспільство, буде парадоксально спрямовуватись на подальше збільшення нагляду за рахунок ліберальних і демократичних цінностей.

Література:

1. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы [Електронний ресурс]. – 333 с. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Fuko_Tyrm/07.php.

2. **Ayoob M.** Security in the Third World: The Worm About to Turn? / Ed. by B. Buzan and L. Hansen // International Security. – 2007. – Vol. 1: The Cold War and Nuclear Deterrence. – London: SAGE Publications. – P. 317–329.
3. **Andrén N.** Säkerhetspolitik. – Stockholm : Utrikespolitiska inst., 1984. – 167 p.
4. **Bigo D.** Globalized (In)Security: The Field and the Ban-opticon [Електронний ресурс]. – 2006. – 45 p. – Режим доступу: <http://www.ces.fas.harvard.edu/conferences/muslims/Bigo.pdf>.
5. **Biscop S.** The European Security Strategy: A Global Agenda for Positive Power. – Aldershot: Ashgate, 2005. – 152 p.
6. **Bretherton C., Vogler J.** The European Union as a Global Actor. – London: Routledge, 2006. – 316 p.
7. **Buxton N.** Interview with Ben Hayes : The EU Security-Industrial Complex [Електронний ресурс] // 8th Asia-Europe Peoples' Forum. Challenging Corporate Power: Building States of Citizens for Citizens. – 12 p. – Режим доступу: http://www.tni.org/sites/www.tni.org/files/AEPF8_TNI_booklet.pdf.
8. **Buzan B.** People, States and Fear : An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era. – London : Harvester Wheatsheaf, 1991. – 393 p.
9. **Buzan B., Wæver O., De Wilde J.** Security: A New Framework for Analysis. – Boulder, Colo : Lynne Rienner, 1998. – 239 p.
10. Conversations in International Relations. Interview with John J. Mearsheimer (part I) [Електронний ресурс] // International Relations. – 2006. – No 20 (1). – P. 105–123. – Режим доступу: <http://mearsheimer.uchicago.edu/pdfs/A0039.pdf>.
11. European Security Strategy: A Secure Europe in a Better World, 12 December 2003. – 15 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ue.eu.int/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>.
12. **Gärtner H.** Internationale Sicherheit: Definitionen von A – Z. – Baden-Baden: Nomos-Verl.-Ges., 2005. – 184 S.
13. **Hayes B.** NeoConOpticon: The EU Security-Industrial Complex [Електронний ресурс] / Ed. by N. Buxton, F. Dove. – TNI in association with Statewatch. – 84 p. – Режим доступу: <http://www.statewatch.org/analyses/neoconopticon-report.pdf>.
14. **Koskela H.** “The Gaze Without Eyes”: Video-surveillance and the Changing Nature of Urban Space // Progress in Human Geography. – 2000. – Vol. 24. – No 2. – P. 243–265.
15. **Lyon D.** Surveillance Studies: An Overview. – Cambridge: Polity Press, 2007. – 243 p.
16. **Mansfield E.** Power, Trade and War. – Princeton: Princeton University Press, 1994. – 278 p.

17. **Mearsheimer J.** The False Promise of International Institutions [Електронний ресурс] // International Security. – 1994. – V. 19. – No 3. – P. 5–49. – Режим доступу: <http://links.jstor.org/sici?sici=0162-2889%28199424%2F199524%2919%3A3%3C5%3ATFPOII%3E2.0.CO%3B2-C>.

18. **Nye J., Lynn-Jones S.** International Security Studies : A Report of a Conference on the State of the Field // International Security. – 1988. – Vol. 12. – No 1. – P. 5–27.

19. **Petersen J.** Understanding Surveillance Technologies. – Boca Raton, FL : Auerbach publications, 2007. – 1007 p.

20. **Ullman R.** Redefining Security / Ed. by B. Buzan and L. Hansen // International Security. – 2007. – Vol. 1: The Cold War and Nuclear Deterrence. – London: SAGE Publications. – P. 296–316.

21. **Wolfers A.** “National Security” as an Ambiguous Symbol / Ed. by B. Buzan and L. Hansen // International Security. – 2007. – Vol. 1: The Cold War and Nuclear Deterrence. – London: SAGE Publications. – P. 15–29.